Gintli Tibor

Lélektani érdekeltség és anekdotikus elbeszélésmód Krúdy Utolsó szivar az Arabs szürkénél *című novellájában*

A novella mindmáig legismertebb és legnagyobb hatású olvasata Mérei Ferenctől származik, aki értelmezésének középpontjába a novella cselekménye által implikált pszichológiai mechanizmusok feltárását állította.[1] A főszereplő tetteinek lélektani motivációját két okra vezette visszsza: egyrészt az elzüllés vágyára, másrészt a fiatal újságíró iránt érzett empátiára. A két mozzanat összefügg egymással, mivel P. E. G. ezredes azt feltételezi, hogy a fiatal újságíró nagyon szegény, így elképzelt étrendjének követése számára egyszerre egzotikus alászállás egy alacsony társadalmi régióba és empatikus azonosulás az esélytelen ellenféllel, akinek a sorsa tulajdonképpen már a párbaj előtt eldőlt, hiszen az ezredes az ország legjobb céllövője, aki ráadásul mint a sértett fél képviselője a pábajkódex szabályai szerint elsőként tüzelhet. Mérei az újságíróval történő azonosulás mozzanataként megemlíti még a filiációs motivációt is: az öreg ezredes a történet egy pontján mintegy apai érzéseket látszik táplálni a fiatalember iránt. Interpretációja szerint P. E. G. meglepő halála azért következik be, mert foglya marad az ellenfelével való azonosulásnak. A cselekmény utolsó szakaszában hiába próbál véget vetni belehelyezkedő magatartásának, a felvett szerep nem ereszti: „a szerepcsere irreverzibilis volt: az ezredes az állott sörrel és a kocsispálinkával megitta, a töpörtővel megette, ahogyan a mélylélektanban mondják, »bekebelezte« a kóficnak a szerepét".[2] Az eseménysort Mérei tanulmánya az átváltozástörténetek analógiájaként fogja fel: a szereplő az *Aranyszamár* Luciusához hasonlóan „elfelejti a varázsszót", ezért nem tud visszaváltozni. Krúdy elbeszélése „egy mesei modell, a szerepcsere pszichológiai megfogalmazása".[3]

Mérei értelmezése több mint ötven évvel megszületése után is érvényes interpretációnak tekinthető, nem véletlenül vált széles körben ismertté és elfogadottá. A novella szövegében szekvenciaszerűen térnek vissza azok

[1] Mérei Ferenc: Azonosítás és szerepcsere az Arabs szürkében: Implikált pszichológiai mechanizmusok az irodalmi műben, in Hankiss Elemér (szerk.):*A novellaelemzés új módszerei,* Budapest, Akadémiai, 1971, 11–18.
[2] *Uo.,* 16.
[3] *Uo.,* 17.

a kijelentések, amelyek arról szólnak, hogy a főszereplő mintegy vezekelni akar majdani tettéért, leereszkedik áldozatához és megbékél vele. Jóllehet Mérei interpretációja ma sem tekinthető elavultnak, a következőkben mégis egy más jellegű lélektani megközelítésre teszek javaslatot.

Mérei interpretációja tulajdonképpen azt a magyarázatot követi, amelyet a főszereplő ad az eseményekre: furcsa étvágyát P. E. G. nyugalmazott ezredes értelmezi vezeklésként, illetve az ellenfél szerepébe történő belehelyezkedésként. A szereplő szólamában többször visszatérő indoklást egy idő után a narrátor szólama is átveszi, általában szabad-függő beszéd formájában. Ennek a formának az a sajátossága, hogy az elbeszélői és a szereplői hang interferenciája hozza létre: a narrátor beszél, de a szereplő szavait közvetíti, ezért nem könnyen választhatók el egymástól a szólamok és perspektívák. A szabad-függő beszéd egyaránt lehetőséget ad az elbeszélői irónia megnyilvánulására és a szereplő nézőpontjával történő azonosulásra (ezt az esetet nevezzük átélt beszédnek), azonban az a változata is gyakori, amikor nem tisztázható egyértelműen a narrátor viszonyulása a szereplő perspektívájához. Megítélésem szerint a Krúdy-novella vonatkozó szöveghelyeire ez az utóbbi változat jellemző, azaz a narrátor nem kötelezi el magát egyértelműen az események szereplői magyarázata mellett. Sőt az egyik szöveghely határozottan arra utal, hogy az elbeszélő nem éri be a szereplői magyarázattal, hanem annál rejtélyesebb okokat sejt a rendhagyó események hátterében:

> Az Arabs szürke vendégének tagadhatatlan szerencséje volt mindenben, amelyet fékezhetetlen gyomoridegei ezen a napon elképzeltek. Az ezredes gyomra, amelynek éppen olyan borlopó alakja volt, mint a legtöbb emberi gyomornak: valamiképpen nem érezte jól magát ezen a napon, ideges tünetek mutatkoztak benne, amelyek befolyásolták még az ezredes szigorú gondolkozását is. Miért kíván ez a gyomor mindenféle olyan ételeket, amelyeket az ezredes sohasem vehetett volna tudomásul, csak éppen a mai napon, akkor is szánalomból szegény ellenfele iránt, akihez jószívűségében odáig akart leereszkedni, hogy pusztán gavallériából szegényes életmódját akarta utánozni. Ne mondhassa, hogy egy életpáholyban ülő úr durrantotta le, hanem egy olyan valaki, akinek volt érzéke a szegénység bajai iránt is.[4]

[4] Krúdy Gyula: Utolsó szivar az Arabs szürkénél = Krúdy Gyula: *Delikátesz: Válogatott elbeszélések*, szerk. Barta András, Budapest, Szépirodalmi, 273–291, i.h. 282–283.

Ha azt feltételeznénk, hogy az elbeszélő teljes mértékben elfogadja az ezredes magyarázatát, amellyel szokatlan étrendjét indokolja, arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy az idézett szakasz önellentmondást tartalmaz, ugyanis olyan kérdést tesz föl, amelyet még ugyanabban a mondatban nyomban meg is válaszol: „*Miért kíván ez a gyomor mindenféle olyan ételeket, amelyeket az ezredes sohasem vehetett volna tudomásul*, csak éppen a mai napon, akkor is *szánalomból szegény ellenfele iránt, akihez jószívűségében odáig akart leereszkedni, hogy pusztán gavalléria*ból *szegényes életmódját akarta utánozni*." Aligha csupán költői kérdésről van szó, hiszen a citált szöveghely éppen a jelenség talányos voltára helyezi a hangsúlyt, ami arra utal, hogy a szánalom és a leereszkedés lélektani motívumára hivatkozó szereplői magyarázat az elbeszélő nézőpontjából tekintve nem tisztázza megnyugtatóan az ezredes furcsa viselkedésének okát. Az idézett szöveghely azt jelzi, hogy rés nyílik az események szereplői és elbeszélői értelmezése között: az ezredes megnyilatkozásai azt hivatottak demonstrálni, hogy számára cselekedeteinek magyarázata világos, míg a narrátor továbbra is talányosnak tartja a történések hátterét.

Egy korábbi szöveghelyen, bár kevésbé szembetűnő-módon, de szintén érzékelhetővé válik az elbeszélői és szereplői szereplő perspektíva között fennálló távolság: „Voltaképpen ma délután egy embert kell kivégeznie, aki megsértette az újságjában a kaszinót... A mellénygombja tájékán azonban megmozdult valami idegszál, amelyről idáig vajmi keveset tudott és az idegszál megint fertelmes éhséget jelentett gazdájának. Ha babonás ember lett volna az ezredes: még tán valami különös intésre is gyanakodott volna."[5] Az idézet utolsó mondata arról tudósít, hogy az ezredes saját furcsa étvágyában nem látott baljós előjelet. Ezt a gyanútlanságot az elbeszélő helyeselni látszik, hiszen a babona jelentése titokzatos, természetfölötti erők hatását vélelmező tévhit, megalapozatlan hiedelem. Ennek alapján azt gondolhatnánk, hogy az elbeszélő a szereplő higgadt, felvilágosult szemléletmódját méltatja. A cselekmény végkimenetelének ismeretében azonban ez a mondat anticipációként, rejtett analepszisként olvasható. A végkifejlet fényében a főszereplő furcsa éhsége valóban egyfajta ómenként, vészjósló előjelként értelmezhető, amely az ezredes közeli halálát vetíti előre. (Érdemes megjegyezni, hogy ez az anticipáció nem csupán az újraolvasás során válik érzékelhetővé, hiszen a cím – amely az utolsó vacsora szókapcsolat profán parafrázisaként is felfogható – már sejteti a párbaj végkimenetelét, az ezredes halálát.) A cselekmény kontextusában az elbeszélő értékelése tehát az

[5] *Uo.*, 279.

ellentétébe fordul, nem dicséretnek hat, hanem az ezredes óvatlanságára utal, arra, hogy nem tudja vagy nem akarja megérteni testének vegetatív jelzéseit, azaz enyhén ironikus megjegyzésként értékelhető.

Mindehhez hozzáfűzhetjük azt is, hogy a diegetikus világ keretei között a titoktatos, természetfeletti jelenségek létének feltételezése nem minősül puszta fantazmagóriának. Bár a novella cselekménye túlnyomórészt a valószerűség elvének fikciós sémáját követi, egy korántsem lényegtelen ponton az irreális, a látomásszerű is szerephez jut a történetben, igaz nem határozott állítás, hanem a hitelességet lebegtető sejtetés formájában:

> Vakon, imbolyogva fordult meg [a fiatalember] és szellemlépéssel szökkent ki az ajtón. – Gyerünk a laktanyába – kiáltotta hörgő hangon a kocsis fülébe, aki olyan gyorsan vágott lovai közé, mint a halál. (Valóban, mint a későbbi megbeszéléseknél kitűnt, ezt a fiákerest nem ismeri vala senki ezen a környéken, pedig itt, az Arabsnál minden valamirevaló bérkocsi meg szokott fordulni. Még ha kerülőt is kellett évégből tennie.)[6]

A természetfölötti megjelenését határozottan nem állító, de annak lehetőségét egyértelműen nem is tagadó epikai közegben a babona alapjelentése is módosul, semlegesítődik magától értetődőnek tartott pejoratív tartalma. A természetfölötti jelenlétének lebegtetése éppen a szöveg központi eleméhez, a halál eseményéhez kapcsolódik, ami még inkább alátámasztja azt az olvasatot, melynek értelmében a novella kontextusában az a kijelentés miszerint az ezredes nem volt babonás ember, a halálra utaló előjelre vonatkozó vakságként értelmezhető.

Nem csupán az elbeszélő imént elemzett két megnyilatkozására támaszkodhat az az értelmezési stratégia, amely nem elégszik meg a szereplő által adott magyarázattal. Az események sorrendjére és a főszereplő tetteit irányító motivációk kettős természetére is joggal hivatkozhat az az interpretáció, amely a főszereplő által nem említett okokat is sejt az ezredes furcsa étvágya mögött. A protagonista szólama lényegében tudatos elhatározás következményeként állítja be aznapi furcsa étrendjét. Úgy beszél, mintha szándékosan döntött volna amellett, hogy ezen a különleges napon csupa számára szokatlan ételt eszik. Ezzel szemben a novella első bekezdésében az elbeszélői szólam arról tudósít, hogy a párbaj ténye intenzív, vegetatív reakció formájában idézte elő az ezredes különös étvágyát, az tehát nem tudatos döntés eredménye volt:

---

[6] *Uo.*, 287.

„Az ezredes vállat vont. Jó, hát majd belelövök az újságíróba – mondta egykedvűen. De közben nagyon megéhezett. Éppen csak annyi volt izgalma, amely a halálos párbaj napján elfogta. Fertelmes, soha nem érzett éhség vett rajta erőt. Éhes volt a gyomra, éhes volt a szája, félálomban forgatta a nyelvét, szájában soha nem érzett, soha el nem ért ételek ízeivel."[7] A fertelmes, soha nem érzett éhség tehát megelőzi a szereplő későbbi ételrendeléseit és ezekhez fűzött magyarázatait. A reakció vegetatív jellegének jelzése kételyeket ébreszt a szereplő később olvasható magyarázataival szemben, hiszen ezek felcserélik mind az időbeli, mind az okozati sorrendet. Az ezredes elsőként soha nem tapasztalt éhséget érez, majd igyekszik ezt az ismeretlen étvágyat értelmezni, ennek során a vegetatív, tehát nem a tudat vagy az akarat által irányított reakciót tudatos döntés következményének próbálja feltüntetni. Valójában nem tesz mást, mint hogy az uralhatatlan testi reakciót igyekszik megszelídíteni, igyekszik elhitetni önmagával, hogy nem ez a titokzatos, ösztönös késztetés irányítja, hanem saját döntéseit és megfontolásait követve ő uralkodik étvágyán. Ennek a sajátos átfordításnak a nyomán a vegetatív tünet az ezredes értelmezésében tudatos magatartássá változik. A tudattalan szférájából érkező impulzust az ezredes önértelmezése a tudatos dimenziójába helyezi át, s ezzel annak természetétől eltérő jelleget tulajdonít neki. Először még maga is megütközik saját furcsa étvágyán, ami szintén azt jelzi, hogy a vezeklés és az empátia csupán utólagos magyarázat a számára is meglepő jelenségre, amellyel szemben kezdetben tanácstalanul áll: „Az ezredes, aki legfeljebb annyit szokott gondolkozni az élet és halál dolgai felett, mint egy bástya a sakkjátékban, fertelmesen megéhezett és olyan gusztusok vettek rajta erőt, mint az asszonyokon szokott bizonyos állapotokban. »Végül még meszet eszem!« – morfondírozott magában az ezredes."[8]

Ugyanakkor már a novella második bekezdésében megjelenik az az információ, miszerint a kaszinóbeli urak azt beszélik, hogy az újságíró tepertőt vacsorázik:

> Azt mondták neki, hogy az az újságíró, akit a Kaszinó Angol-szobájában halálra ítéltek és az ítélet végrehajtását rábízták az ország legjobb céllövőjére: az újságíró olyan koldus-

[7] *Uo.*, 273.

[8] *Uo.* Érdemes megjegyezni, hogy az elbeszélő által az ezredes étvágyának jellemzésére használt hasonlat beilleszthető a narráció halált előrevetítő sugalmazásainak sorába. A hasonlat a várandós asszonyok étvágyával hozza párhuzamba az ezredes furcsa gusztusát, ez a megoldás a születés, az életbe történő belépés eseményét idézi fel. A novella főhősének éhségérzetét ennek az eseménynek az inverze, az életből való távozás, a halál közelsége okozza.

> szegény, hogy tepertőt vacsorázik esténként, papirosból, tízkörmével, a sót a mellénye zsebébe tartogatja és a retek, hagyma az íróasztala fiókjában várja, amíg a tepertőt elfogyasztja, jó borra persze nem telik neki, ezért messzi utakat tesz meg, amíg valamely olcsó kocsmát elér, ahol hideg bort löttyenthet égő gyomrába.[9]

Ez a szóbeszéd nyilván kapcsolatba hozható azzal, hogy az ezredes furcsa étvágya csillapítására elsőként töpörtyűt vesz egy hentesüzletben, ami a szereplői értelmezés releváns voltát látszik alátámasztani. (Bár a narrátor arról is beszámol, hogy az ezredes fiatalkorában, szerény jövedelemmel rendelkező hadnagyként gyakran vacsorázott otthon tepertőt, ami arra figyelmeztet, hogy az újságíró feltételezett szokásainak utánzása nem az egyetlen magyarázat a főhős étrendjének első fogására. Az öreg ezredes a töpörtyű elfogyasztásával saját ifjúkorát is felidézi, visszaemlékszik életútja egy korai szakaszára.) Az újságíró kaszinóbeli urak által vélelmezett étkezési szokásairól szóló szövegrészlet a fertelmes éhségérzetről beszámoló, fent elsőként idézett szakasz közvetlen folytatása, ráadásul az adott szöveghely az időrendről sem ad pontos tájékoztatást. Nem dönthető el egyértelműen, hogy az ezredesre a fertelmes éhség ennek az információnak az ismeretében tört-e rá vagy azt megelőzően. (Inkább az előző tűnik valószínűnek.) Nem mond-e mindez ellent az étvágy és az étrend viszonyára általam adott fenti értelmezésnek?

Megítélésem szerint nem, mert egyrészt saját étvágyára vonatkozó magyarázata elsőként nem a töpörtyű elfogyasztását megelőzően vagy aközben fogalmazódik meg az ezredesben, hanem csak azt követően, a sör kortyolgatása közben, amelyet azután annak egyre részletesebb kifejtései követnek: „Bizonyosan az a kófic is, akit ma a másvilágra küldök, ilyent iszik, mert jobbra nem telik neki! – gondolta magában az ezredes, behunyt szemmel hajtott fel a korsóból, mintha ama kófic lelkiüdvösségéért inna.”[10] Csakhogy ezen a ponton már rögtön hiba is mutatkozik az újságíró étkezési szokásainak követésében. A korábban citált szöveg alapján az ezredes úgy tudja a kaszinóbeli hírekből, hogy az újságíró vacsora után olcsó, hideg bort löttyent a gyomrába, ő azonban ennek ellenére a sör mellett dönt, jóllehet a katonaorvos a szívbillentyűi miatt eltiltotta a sörivástól. Ez az apró különbség korántsem jelentéktelen, hiszen arra utal, hogy a főszereplő öntudatlan célja nem az újságíró étrendjének minél pontosabb rekonstruálása,

[9] *Uo.*, 273.
[10] *Uo.*, 277.

hiszen attól már a második rendelés során eltér. A későbbi rendelésekkor az ezredes – az egyetlen kupica pálinkát kivéve – már semmiféle információra vagy szóbeszédre sem támaszkodhat az újságíró szokásairól, a rendhagyó menü, amelyet elfogyaszt, puszta kitaláció, saját fantáziájának terméke, illetve önmaga előtt is rejtett vágyainak kivetülése. A sörrel kapcsolatban további fontos mozzanat, hogy annak fogyasztása határozottan káros az ezredes egészségére, mégpedig egy létfontosságú szervére, a szívére. Az ezredes sörivása tehát akár egyfajta önpusztító cselekvésként is értelmezhető, amire a szereplő ugyanakkor nem lászik reflektálni.

Ezen a ponton immár sürgetőnek mutatkozik saját értelmezési ajánlatom megfogalmazása. Álláspontom szerint az ezredes valóban belehelyezkedik az újságíró szerepébe, de ennek legfontosabb oka nem a vezeklés, az empátia vagy a lovagias fair play szabályainak követése, tehát nem azok az indokok, amelyek hangoztat, hanem öntudatan halálvágya. Az újságíró a kaszinóban hozott határozat után tulajdonképpen már halott embernek tekinthető, hiszen teljesen esélytelen az ország legjobb céllövőjével szemben. Az ezredes tudattalan halálvágya motiválja azt a helycserét, amelyet végrehajt, s amelynek tudatos énje olyan értelmezését adja, melynek legfontosabb funkciója a halálvágy késztetésének elfedése. Az uralhatatlan vegetatív reakció, a szörnyű, korábban soha nem érzett éhség a halálvágy megnyilvánulása, amelyet a tudat igyekszik megszelídíteni és elfojtani. Ezért valójában nincs jelentősége annak, hogy az éhség jelentkezett-e előbb vagy a töpörtyűről szóló szóbeszédet hallotta-e korábban az ezredes, mert a töpörtyű elfogyasztása összekapcsolódik a közeli, biztos halál léthelyzetével. Az öreg ezredes öntudatlanul a halálra vágyik, míg tudata igyekszik elfojtani ezt az ösztönös késztetést, annak jelentkezését érzékelve megpróbálja más, racionális indokát adni furcsa étvágyának.

Ahogy korábban már említettem, a töpörtyűn és a pohár pálinkán kívül az ezredes részéről a teljes menü puszta kitaláció, ezért nem a konkrét személlyel való azonosulásként, hanem a halálra való öntudatlan felkészülésként, a halál bekebelezéseként értelmezhető. A főszereplő minden ételnek a végét, a resztlijét fogyasztja el, olyan „fogásokat" kíván, amelyeket még a kocsma legszegényebb vendégei sem esznek meg: megkozmásodott pörköltmaradékot, csontos disznóhús resztlit, szalámicsutkát rendel. (A liptói túrót is a halált bekebelező ételek közé sorolhatjuk. Inkább sajt, mint túró, tehát nevével ellentétben már egy másik állag jellemzi. Átmenet két „halmazállapot" között, ahogy az ezredes is két szféra határán áll, még él ugyan, de valójában már a halálhoz

tartozik. Ebben a novellában, amelyben az elbeszélő gyakran tesz említést a hullaszállító kocsisokról és a proszektúra kórboncnokairól, a liptói túró, amelynek csípős „átható szaga volt”,[11] a holttestek jellegzetes szagát is felidézheti.) Az ételek maradéka tökéletesen megfelel az öntudatlanul élete végét elfogyasztó ezredes ízlésének.[12] Itt csak röviden emlékeztetek arra a Krúdy-recepcióban általánosan elfogadottnak tekinthető belátásra, hogy az író kulináris elbeszéléseiben az étkezés szertartásának lefolyása és módja mindig az élethez fűződő viszonyról árulkodik. Ezekben a művekben az étel = élet anagramma cselekményformáló tényezővé válik.

Annak ellenére, hogy nem vonom kétségbe Mérei értelmezésének azt a megállapítását, mely szerint az ezredes empátiát érez a fiatal újságíró iránt, tetteinek ezt a motívumát másodlagosnak tartom az ösztönös halálvágyhoz képest. Ezzel összefüggésben azt is megjegyzem, hogy nem egészen pontos az azonosulás kifejezés az ezredes és a hírlapíró viszonyának leírására. Nemcsak azért, mert értelmezésem szerint a főszereplő valójában nem egy konkrét személy, hanem a halálra várakozó emberi lény pozíciójába helyezkedik bele, hanem azért is, mert Mérei figyelmét elkerülte az a tény, hogy az ezredes az Arabs szürkében nem hajt végre teljes szerepcserét, nem másolja le fenntartások nélkül az újságíró vélelmezett viselkedését. Magatartása mindvégig kettős jelleget mutat: miközben azokat az ételeket fogyasztja el, amelyeket magyarázatai az újságíró személyéhez kapcsolnak, azzal nyűgözi le Jánost, a csaposfiút, hogy olyan ételekről beszél neki, amelyekről az talán még nem is hallott. Miközben pörköltmaradékot, hideg, csontos karajvéget és a szalámicsutkát eszik, folyamatosan arról beszél, hogy szereti az osztrigát, a rákot, a polipot és más hasonló ínyencségeket. Az evés és a beszédtevékenység tehát sajátos aszimmetriát mutat, ami megkérdőjelezi azt, hogy az azonosulás fogalma pontosan írná le az ezredes magatartását. A kaszinó és az ottani delikátesz ételek emlegetése éppen a különbözőség jelzése, az ezredes ezzel is arra utal, hogy jelenlegi öltözete csupán álruha, amelyet csak ideiglenesen öltött magára.

Magatartásának ezt a kettősségét szem előtt tartva kételyeket ébreszthet Méreinek az a megállapítása, mely szerint a szerepcsere túlságosan jól sikerül, mert a szerep nem ereszti a szabadulni vágyó ezredest. Az általam javasolt értelmezésbe ezzel szemben zavartalanul beilleszthető a főhős kétarcú viselkedése: a furcsa étvágy, amelyet a fő-

[11] *Uo.,* 283.

[12] „Én ugyanis azt hiszem, hogy minden ételnek a vége jó, amely legtovább főtt.” *Uo.,* 280

szereplő tudata igyekszik megszelídítve és tulajdonképpen meghamisítva értelmezni az öntudatlan halálvágy megnyilatkozása, míg a fertelmes éhségre adott szereplői magyarázatok és a rendes körülmények között nap mint nap elfogyasztott delikátesz ételekről adott beszámolók a tudatos én megnyilatkozásai. Az ezredes az utolsó szivarral nem az újságíróval való azonosulásból akar kilépni, hiszen az említett okok miatt sohasem azonosult vele fenntartások nélkül – legfeljebb hasonult hozzá –, hanem csupán az időlegesnek vélt álarcos szerepcserét próbálja berekeszteni. Ez azonban nem áll hatalmában, mert nem énjének tudatos rétegéből ered a halálra készülő emberrel történő helycsere ösztönös vágya, hanem a tudattalan tartományából. Ezt a folyamatot nem áll módjában tudatos döntéssel berekeszteni, mert emögött nagyobb erő munkál annál, semhogy akaratlagos döntéssel meg lehessen változtatni.[13]

Akár a Mérei, akár az általam javasolt értelmezést (vagy ezek kombinációját) fogadjuk el, az messzemenő következményekkel jár a magyar epika egyik jellegzetes vonulatának, az anekdotikus elbeszélésmódnak a megítélésére. A hazai irodalomtudomány általában kifejezetten alulértékeli az anekdotizmus esztétikai teljesítményét, illetve a benne rejlő narratív potenciált. A magyar próza e jelentős tradíciójának jelenlétét a modernség irodalmában a szakmai közvélemény többnyire anakronizmusnak tartja, holott a 20. századi magyar irodalom jelentős teljesítményei igazolják, hogy az anekdotizmus a 20. században képes volt a megújulásra és korszerű, sokszor poétikai szempontból kifejezetten innovatív művek létrehozására.[14] Az anekdotizmussal szemben leggyakrabban hangoztatott vádak egyike szerint, ez az elbeszélésmód ab ovo alkalmatlan az összetett lélektani folyamatok megjelenítésére, mivel

---

[13] A szereplő ösztönös halálvágyára elegendő magyarázatot adhat öregember volta, mert Krúdy prózájában az életkor gyakran határozza meg az élethez fűződő viszonyt. Egy elkötelezett freudista olvasat ugyanakkor akár közvetlenebb okra is hivatkozhat. A szereplő szólamában kétszer is szó esik arról, hogy kifejezetten szereti az osztrigát. A *Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban* című töredékben maradt regény szövegében olvasható az az utalás, amely szerint az impotencia ellenszerét az idősödő úriemberek gyakran az osztrigafogyasztásban keresik: „Ám az estebéd előkelőségét a kaviár mellett jégbe hűtött osztrigák is emelték. Ezüsttálon feküdtek e titokteljes kagylók, nyálkás tartalmukkal, melyeket egy időben erejüket veszített öreg férfiaknak ajánlottak a pikáns lapok szerkesztői." (Krúdy Gyula: Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban = Krúdy Gyula: *Aranyidő*, szerk. Barta András, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 5–157, ih. 109.) Az ezredes szokásos adagja saját bevallása szerint két tucat osztriga: „Mondom, az osztrigát is nagyon szeretem, de sohasem ettem meg többet két tucatnál. Egy barátom ugyanis abba halt bele, hogy huszonnyolc osztrigát evett meg egy ültében." (Krúdy: *Utolsó szivar...,* 284–285) A novella főszereplője tehát csak négy osztrigával eszik kevesebbet a „bizonyítottan" halálos adagnál. Vonatkozó internetes oldalak szerint 6-12 osztriga egy felnőtt férfi adagja, ahol a 12 felső határként értendő. P.E.G. ezredes ennek a mennyiségnek a dupláját is elfogyasztja.

[14] Erről részletesen lásd Gintli Tibor: *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélésmód és modernség a 20. század első felének prózájában,* Budapest, Kalligram, 2021.

csupán felszínesen ábrázolt zsánerfigurákat léptet fel.[15] Mérei és saját értelmezésem minden eltérés, illetve hangsúlykülönbség ellenére megegyezik abban, hogy a novellabeli eseményeknek mindkettő lélektani magyarázatot tulajdonít. Krúdy novellája a pszichológiai érdekeltségű elbeszélésnek azt a típusát képviseli, amely nem a szereplő tudatának folytonos átvilágítása és elemzése révén irányítja rá a figyelmet a lélektani folyamatokra, hanem szokatlan, különös vagy meghökkentő események előadásával arra készteti az olvasót, hogy a furcsa vagy egyenesen érthetetlennek tűnő események mögött lélektani összefüggéseket keressen. A lélektani elbeszélésnek ezt a típusát képviselik Csáth Gézának azok a novellái, amelyekben a narrátor külső nézőpontból közelítve beszéli el a meghökkentő vagy éppen sokkoló eseményeket anélkül, hogy a megvilágítaná ezek hátterét, áttetszővé tenné a szereplő tudatát vagy elbeszélői kommentárok formájában értelmezné a történéseket. Ezekben a novellákban a narrátor többnyire csupán arról számol be, ami a külső szemlélő számára is érzékelhető, s legfeljebb csak elvétve, szórványosan értesül az olvasó a szereplő(k) gondolatairól. Krúdy művében ugyan nem történnek sokkoló események, mégis ehhez a most jellemzett típushoz áll közel, ahogy például Kosztolányi *Vakbélgyulladás* című novellája is. (Megjegyezhető, hogy Csáthnak számos olyan lélektani novellája született, amelyekben szintén nem sokkoló, hanem furcsa vagy éppen komikus eseménysor hívja fel az olvasót a lélektani motiváció keresésére.)

Ha az *Utolsó szivar az Arabs szürkénél* szövegében valóban összefonódik egymással az anekdotikus elbeszélés és a lélektani érdekeltség, akkor megdőlni látszik a hazai irodalomtudománynak az a megcsontosodott tétele, melynek értelmében az anekdotizmus alkalmatlan összetett lélektani folyamatok színrevitelére. A novellabeli események pszichológia motiváltságáról a fentiekben talán sikerült meggyőznöm az olvasót. De helytálló-e a másik állítás is, valóban anekdotikus-e Krúdy novellájának elbeszélésmódja? Az anekdotikus narráció legfontosabb jel-

[15] Ennek az általánosan elterjedt vélekedésnek a jegyében jellemzi az anekdotikus elbeszélés alakteremtését többek között Dobos István is: „Annyi legalábbis valószínűnek látszik a szerkezetre és a szövegszintű folyamatok formaszervező elveire összpontosító narratológia látószögéből is, hogy az anekdotikus magra felépített poénba futtatott elbeszélésben nem igazán jöhet létre többszintű motiváció, hierarchizált cselekményalkotás, egyszóval árnyaltabb alakteremtés. Narratív szerkezete sem igen teszi lehetővé, hogy egymást kiegészítő, párbeszédet folytató tudatok tükrében értelmezze a világot, egyébként is személyiségek és jellemek helyett az anekdotában leginkább csökkentett hatáskörű, egyetlen gesztussal megkülönböztetett »cselekvő alanyok« szerepelnek. Történeti-poétikai szempontból talán megengedhető az az általánosító kijelentés, hogy az anekdota jellemalkotása meglehetősen szegényes. Jól ismert típusokat, zsáneralakokat keltene életre, de az érdekfeszítésre összpontosító elbeszélő olykor a rajzos karikatúrától sem riad vissza.” Dobos István: Anekdotikus novellahagyomány és epikai korszerűség: A századforduló öröksége = *Szintézis nélküli évek*, szerk., Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993, 265–284, ih. 273–274.

legzetességei a következők: (1) az orális jelleg, az élőbeszéd imitációja, (2) a komikumot preferáló hangnem, (3) a narrátor hangsúlyozott elbeszélőkedve, (4) az elbeszélés ráérős, komótos tempója, (5) az elbeszélt cselekményt megszakító kitérők, (6) a narrátor és az olvasó közötti familiáris viszony. Megjegyzendő, hogy az anekdotikus előadásmód érvényre juttatásának nem elengedhetetlen követelménye a történet szerencsés végkimenetele, elegendő, ha a cselekményben számottevő szerepet kapnak a komikus mozzanatok, és ezekhez kapcsolódva az elbeszélés nyelvében érvényre jut a komikus regiszter. (Az anekdotikus elbeszélői hagyomány legismertebb magyar klasszikusának, Mikszáth Kálmánnak életművében számos példát találhatunk arra, hogy a tragikusan végződő cselekmény korábbi mozzanatait a szöveg nagy részében anekdotikus modorban adja elő a narrátor. A regények közül legkézenfekvőbb példaként a *Beszterce ostroma* említhető, a novellák közül a *Lapaj, a híres dudás* vagy *Az a pogány Filcsik*.)

A fent említett narratív sajátosságok annyira látványosan érvényesülnek Krúdy novellájában, hogy hosszas szemléltetésük akár szükségtelennek is tűnhet. Ennek ellenére mégis megemlítek néhány példát mindegyik jellemzőre. Az élőbeszéd imitációja a spontán megszólalásra emlékeztető nyelvi formákban mutatkozik meg leginkább szembetűnő módon. A harmadik személyű, anonim elbeszélő úgy szúr be szubjektív megjegyzést elbeszélésébe, mintha jelenlévő hallgatóságához fordulna, illetve olyan nyelvi paneleket használ, amelyek a szóbeli előadásmódra jellemzők. A hullákat boncoló patológusok tényked̄ésével kapcsolatban például az alábbi kiszólásra ragadtatja magát a narrátor, amelyet nyomban az élőszóra jellemző nyomatékosító kapcsolóelem követ:

> Csak a klinikai szolgák jelentették a komoly sörözőket, akiknek volt elég idejük a sörök elfogyasztásához és a sörök mellett szokásos beszédek meghallgatásához, – mert odaát amúgy is befejeződött a mindennapi boncolás, az életunt tanár véglegesen megmosta a kezét, megcédulázta a hullákat, amelyeket már végleg el lehet temetni, míg másokéra talán holnap is szükség lehet, *hogy az ördög vinné el a szokásukat. Mondom,* a klinikai szolgák huzamosabb látogatóknak ígérkeztek, miután dolgaikat elvégezték. János tehát mit sem felelt az ezredesnek.[16]

[16] Krúdy: *Utolsó szivar...*, 275–276.

A kocsmárosné megjelenéshez kapcsolódó kitérő során, amikor az elbeszélő az asszonyok délutáni álmának veszélyeit ecseteli, az anaforás helyzetű „pedig ugye" forma a kötőszó és a határozószó mondat eleji egymás mellé helyezésével kelt kollokviális hatást.[17] A „hát" mondat eleji szerepeltetése az elbeszélést élénkítő szóként ugyancsak ilyen érzetet kelt,[18] ahogy a hasonló helyzetű indulatszó is,[19] akárcsak a szóbeli történetmesélés során gyakran alkalmazott szófordulatok.[20]

Az ezredes halálával végződő történet nem nélkülözi a humoros mozzanatokat, ezek közé tartozik például a főszereplő füllentése Vajda János költészetének ismeretéről vagy a „perkelt" és a „pörkölt" alakváltozatokról folytatott vita a kocsmárosnéval. Szintén komikus elem, hogy János többször félreérti az ezredest. Amikor a főhős megosztja vele, hogy párbajban le fog lőni egy embert, János az ezredes vezeklésre vonatkozó metaforáját[21] szó szerint érti: „Nem tanácsos itt verekedni. A gazda nagyon erős ember." Kettejük párbeszéde, amely a szöveg terjedelmének mintegy kétharmadát teszi ki, egyébként is bővelkedik humoros mozzanatokban. János kezdetben azt hiszi a kaszinó tagjáról, hogy lókereskedő, később azonban lenyűgözve hallgatja, amikor általa sohasem hallott ételekről tart neki részletes beszámolókat. A narráció hangneme alkalmazkodik ezekhez a komikus effektusokhoz, s az elégikus hangnem mellett az iróniába hajló humor lesz másik meghatározó komponense.

A narrátor hangsúlyozott elbeszélőkedve egyrészt abban nyilvánul meg, hogy szinte minden megjelenő alakhoz háttértörténetet kapcsol: kitér a hentésné életére, amelynek titkai gyűrűs ujjáról olvashatók le, a kocsmárosné délutáni álmából fakadó rosszkedvének okaira, János és egy ellenséges házmester ádáz küzdelmének fordulataira stb. Másrészt számos, a cselekmény menete szempontjából korántsem létfontosságú információt tudhatunk meg az Arabs szürke vendégkörének össze-

---

[17] „*Pedig ugyebár* nehéz dolog egy kocsmárosnak elszökni a maga otthonából, hogy méltatlan szenvedélyeknek éljen? *Pedig ugye* nehéz eltévedni a maga kocsmájából más idegen kocsmákba, ahol persze hitelben lehet dorbézolni, mint szakmabelinek; hiába veszi el este a pénztárcát az asszony? *Pedig ugye* szinte a lehetetlenséggel határos, hogy egy ismert kocsmáros szerelmi kalandokba bonyolódhatnék a maga környékén, mert hiszen ez megakadályozná üzleti tevékenységében?" *Uo.*, 278.

[18] „Hát valóban pörköltmaradék volt az, amelyet János otromba ujjaival a tányéron hozott." *Uo.*, 280.

[19] „Hja, a nagyvilági életben szükségünk van olyan arckifejezésekre is, amelyek nem mások, mint álarcok." *Uo.*, 286. Ó, ezek a régi tisztiszolgák még arra is hajlandók voltak, hogy az orvosságot bevegyék a gazdájuk helyett, de a bajuszpedrős skatulyának ellent állni nem tudtak. *Uo.,* 277.

[20] „Szó se róla – mindenki kedvelte az Arabs szürke híres pálinkáját a környéken –, mért ne ízlene az az ezredesnek is. *Uo.,* 288.

[21] „Egy úriembernek, mielőtt valakit arcul ütne, illik előre figyelmeztetni azt a bizonyosat, aki a pofont előbb-utóbb megkapja. Csak a haramia üt orvul, hátulról. Én előre figyelmeztettem az úriembert, hogy rossz vége lesz dolgainak. De most, halála küszöbén leereszkedem hozzá, megbékülök vele, vezeklek vele együtt, habár én igazán ártatlan vagyok..." *Uo.,* 281.

tételéről, a különböző foglalkozású vendégek eltérő étel- és italfogyasztási szokásairól, a régi tisztiszolgák lojalitásáról, a szalámivégek szakértőiről és más effélékről. Az elbeszélés tempója – mint Krúdy kulináris elbeszéléseiben általában – lassú, a 18 oldal terjedelmű szöveg jórészt egyetlen étkezés eseményeit adja elő. Ez a komótos tempó jelentős részben a kitérőknek köszönhető, amelyeket az elbeszélés a narrátor vagy a főszereplő szólamába iktat be. A narrátor szólamának legterjedelmesebb kitérője annak hátterét világítja meg, hogy kocsmáros miért lengette meg bojtos sapkáját és durrantott nagyot a kezében lévő kártyalappal az asztalon, amikor meglátta feleségét, aki éppen akkor ébredt fel délutáni álmából. Annak, hogy miért veszélyesek az asszonyok délutáni álmai, P. E. G. ezredes története szempontjából aligha tulajdonítható nagy jelentőség, a narrátor mégis majd egy oldalt szentel ennek a problémakörnek a tárgyalására. Az elbeszélő gyakran hosszabb időre átadja a szót a főszereplőnek, aki ugyancsak kedvtelve tér ki a konkrét szituációhoz szorosan nem kapcsolódó történésekre. Egyik legterjedelmesebb beszámolójában az egyollójú rák megszerzésének és elfogyasztásának kalandos eseménysorát osztja meg Jánossal, máskor az osztrigafogyasztásban elhalálozott barátja esetéről számol be.

Az elbeszélő olvasóhoz fűződő familiáris viszonya egyrészt a korábban már idézett, a spontán megnyilatkozás hatását keltő kifakadásokban és felkiáltásokban nyilvánul meg. Egyik metanarratív megjegyzése, melyben az elbeszélői pozícióra vonatkoztatott önirónia is szerephez jut, egyfajta összekacsintásnak hat a fiktív olvasóval: „János nem értette mindjárt a szót, *mert hiszen nem volt beszélyíró,* aki nyomon követhetné egy ezredes gondolatait, de lassan észbe kapott és pálinkát öntött egy pohárkába, talán éppen abba, amelyet az imént az ismeretlen fiatal úr elejtett.”[22] A havanna elszívásáról tudósító szakaszt követő metafiktív megjegyzése pedig olyan informális tónust alkalmaz, amely közvetlen viszonyt feltételez az elbeszélő és a befogadó között: „*Ezzel a szivargyújtási jelenettel körülbelül végeztünk is az Arabs szürkével és mindazokkal az urakkal, akik oda a város különböző részeiből megérkezendők voltak*, mert erre nézve belső ösztönzésük volt.”[23]

Talán sikerült meggyőzően bemutatni a lélektani érdekeltség és az anekdotikus beszédmód együttes érvényesülését a novellában. Kérdésként merülhet fel, hogy mit nyer a lélektani novella az anekdotikus elbeszélésmód jelenlétével. Megítélésem szerint a kései Krúdy-próza

[22] *Uo.,* 288.
[23] *Uo.,* 290.

összetett halálértelmezése két komponens összhatásaként áll elő. A kései művek melankolikus derűjét egyrészt a végességtől való szorongás, másfelől az élet utolsó percig tartó csendes élvezetének kettősége teremti meg. Jóllehet P. E. G. nyugalmazott ezredes tetteit már az öntudatlan halálvágy irányítja, a történet során mégis mindvégig azokról az élvezetekről beszél, amelyeket átélt, s amelyekről a cselekmény jelen idejében is delíciával számol be, jóllehet hallgatósága csak egy egyszerű csaposlegény. Az anekdotikus kedélyesség ennek az életfelfogásnak, ennek a halálig tartó elégikus derűnek a szolgálatában áll: „Jánosnak, a kocsmárosnénak és még másoknak is éppen elég idejük volt már elfelejteni az ezredest, aki itt félelmetesen forgatta délután kerek szemeit, de voltaképpen kedélyes ember volt, aki még a csaposlegénnyel is szívesen szóba állott."[24] Az ezredesnek egyébként társadalmi státuszát kifejezendő, általában meglehetősen gunyoros és dölyfös volt az arckifejezése, de az Arabs szürkében elköltött utolsó étkezésekor már jórészt szakított ezzel a pózzal, és láthatóvá vált valódi arca. Rá is igaznak bizonyul, amit a narrátor korábban általános életbölcsességként fogalmazott meg: „Némely embernek csak akkor látszik meg az igazi arca, amikor a halál csinálja azt."[25]

[24] *Uo.*
[25] *Uo.*, 286.